

Iluminismul târziu în spațiul danubio-carpatin (Note istoriografice)

Acad. ALEXANDRU ZUB
Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” Iași

Privită mult timp ca un interval oarecum uniform, stând sub semnul raționalismului, epoca Luminilor și-a dezvăluit treptat marile resurse disociative, pentru a înfățișa acum un tablou policrom și dinamic, în care nuanța s-a impus în chip legitim. Bibliografia temei a sporit considerabil, tocmai în sensul enunțat, care se alimentează mereu multidisciplinar. Filosofia, ideile politice, comparatismul literar sunt numai câteva din filioanele acestui trend epistemic. De câteva decenii, îndeosebi, suntem preveniți asupra multitudinii de perspective și a complexității studiilor de acest fel.¹

Interesul pentru „nivelele temporale” și pentru „nivelele culturale” a produs deja rezultate ce valorifică din plin resursele comparatismului, făcând din „idei și mentalități” un domeniu de extremă fecunditate,² iar din studiul asupra duratei, sub multiple aspecte, un fundal ineluctabil pentru orice abordare istoriografică.³

¹ A. Duțu, *Humanisme, baroque, lumières - l'exemple roumain*, București, 1984.

² Idem, *Niveaux temporels, niveaux culturels et comparaisons littéraires*, în *Revue de littérature comparée*, nr. 1, 1982, p. 10-17.

³ Idem, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, Editura Univers, 1982; idem, *Dimensiunea umană a istoriei*, București, Editura Meridiane, 1986.

De la durată, în sens bergsonian, pornea Pierre Chaunu pentru a desluși, cu metode cantitative, sensurile civilizației în epoca Luminilor,⁴ epocă legată strâns de ceea ce s-a numit deja „*criza conștiinței europene*”⁵ (Paul Hazard), de complexa evoluție a gândirii de-a lungul secolului al XVIII-lea,⁶ secol convulsiv și aporetic, pe seama căruia s-au emis atâtea interpretări. Timpul joacă un rol tot mai însemnat în analizele respective, ca și în construcțiile sintetice. Se vorbește chiar de un timp aparte, în plin proces de accelerație, după cum s-a putut sesiza mereu.⁷ În spațiu, „*seria alunecă de la vest către est și de la nord către sud,*” observă același P. Chaunu,⁸ reluând o formulă („seria istorică”) de care se folosise și A. D. Xenopol, pentru a ilustra o anume fenomenologie a domeniului.⁹

Seria iluminismului, dacă e să acceptăm formula, implică nu numai o pregătire în ordine cauzală, dar și un *după*, pe linia consecințelor. Ea debutează, de fapt, înainte de 1700 și continuă cumva după 1800. Se admite îndeobște un preiluminism, ca și o prelungire a curentului peste limitele secolului al XVIII-lea, așadar un iluminism târziu, care acompaniază alte curente de gândire *in statu nascendi*. S-a și vorbit de „modalități regionale,” pentru a înlesni studiul particularismelor ce se sustrag cumva schemei de ansamblu.¹⁰

Secolul Luminilor s-a refasonat mereu, în funcție de cunoașterea realităților locale, cu formele, culorile și ritmurile lor specifice, mereu

⁴ P. Chaunu, *Civilizația Europei în secolul Luminilor*, I, București, Editura Meridiane, 1986.

⁵ P. Hazard, *La crise la conscience européenne*, 1680-1715, Paris, 1961 (1978).

⁶ Idem, *La pensée européenne au XVIIIe siècle: de Montesquieu à Lessing*, Paris, 1963.

⁷ D. Halévy, *Essai sur l'accélération de l'histoire*, Paris, 1948; A. J. Toynbee, *Le changement et la tradition. Le défi de notre temps*, Paris, 1969.

⁸ P. Chaunu, *op. cit.*, p. 31.

⁹ A. D. Xenopol, *Teoria istoriei*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1997, p. 305-321.

¹⁰ P. Chaunu, *op. cit.*, p. 161-168.

invocate de analiști. Ritmul englez l-a precedat pe cel francez, iar acesta ritmul nord-estului protestant, la care se vor adăuga alte ritmuri, până la stingerea oricărui ecou iluminist.¹¹ Dincolo de marile ritmuri ale civilizației, s-a putut spune că nu exista decât „o lume indistinctă și cenușie.”¹² Așa să fi fost? Spațiul cenușiu se va colora treptat, va prinde contururi mai exacte, va emite mesaje identitare, de la *Aufklärung* până la formule mai puțin precise de iluminism sud-est european.¹³

O discuție, fie și expeditivă, pe marginea iluminismului, sub unghi conceptual și tipologic, nu e posibilă în acest cadru. Ea ar fi, în tot cazul, un demers dintre cele mai anevoioase, susceptibil să contribuie însă la o mai bună înțelegere a lumii moderne. Fiindcă epoca Luminilor a adus o schimbare de paradigmă, decisivă pentru evoluția ulterioară.

Acum trei decenii, o dezbatere privind începutul epocii moderne a pus în lumină, firească, o multitudine de opinii, odată cu dificultatea de a conveni asupra conceptului ca atare. Finele secolului al XVIII-lea, marcat de *Supplex Libellus Valachorum*, a putut fi pus în discuție consensual.¹⁴

Legat indisolubil de nașterea conștiinței naționale, iluminismul alimenta un discurs istorist, prezent apoi în mai toate curentele de gândire, ca un liant

¹¹ *Ibidem*, p. 385-388.

¹² *Ibidem*, p. 387.

¹³ Cf. A. Duțu, *Iluminismul sud-est european. Reconsiderarea unei probleme de istorie culturală*, în *Revista de istorie*, XXVIII, 7, 1975, p. 1041-1055.

¹⁴ L. Boicu, *A doua jumătate a secolului al XVIII-lea - început al epocii moderne în istoria României*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași*, IX, 1972, p. 431-444; V. Cristian, V. Russu, *Revoluția de la 1848 și începutul epocii moderne în istoria României*, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” Iași. Istorie* (serie nouă), tom XVIII, nr. 2, 1972, p. 207-214; G. D. Iscreu, *Observații metodologice privind periodizarea generală a istoriei României cu referire specială la perioada de trecere de la feudalism la capitalism*, în *Revista de filosofie*, XXII, nr. 6, 1975, p. 714-719 etc.

necesar și de neocolit. În adevăr, pe lângă limbă, istoria constituia o dimensiune pregnantă a programului național și o găsim manifestându-se sub diverse forme.¹⁵ Un proces de interiorizare a acesteia, încă nestudiat cum se cuvine, are loc de-a lungul ultimelor trei secole, proces analizabil sub multiple fațete. „Antiistorismul” Luminilor se vedește o invenție polemică, una ce a stârnit, cu bun temei, proteste din partea lui Dilthey și Cassirer, între alții.

În acest spirit, s-a spus că Luminile corespund în Europa sud-estică cu renașterea națională și cu emergența unei societăți moderne.¹⁶ Iluminismul și romantismul se situau în bună succesiune, iar într-o anumită fază ele s-au suprapus, dacă nu și interferat până la nedisociere. Preocuparea de origini a condus nu numai la cultul romanității, dar și la un dacism pe care G. Asachi îl prefigura încă de la începutul secolului al XIX-lea, cu atâtea decenii înaintea lui Hasdeu, Bolliac, Densușianu.

În această viziune, timpul pare a fi solidar cu propensiunea patriotică a militanților, durata fiind înțeleasă în strânsă legătură cu proiectul național. Este spiritul forjat de corifeii școlii ardelenne, extins apoi în afara Carpaților prin elevi și discipoli, al căror discurs național se întemeia explicit pe istorie. V. Popp, S. Marcovici, I. Mălinescu, între alții, se aliniază acestui curent. Venit de peste munți, F. Aaron se exprimă în termeni pe care îi regăsim apoi la Kogălniceanu, Bălcescu ș.a. Pentru el, istoria patriei era „*oglindea cea magică a veacurilor trecute, icoana cea adevărată a vremii de acum și cheia cea de mare preț cu care se descuie oarecum și ascunsurile viitorului.*”¹⁷ Ipostazele duratei se află într-un dialog ce alimentează străduința regenerativă, însuflând același spirit noilor generații, prin limbă, istorie, militantism civic. Istoria, pentru toți, e o *magister vitae* plină de resurse, una ce leagă generațiile și contribuie la depășirea impasului identitar, mereu jenant, încă din vremea

¹⁵ P. Cornea, *Originea romantismului românesc*, București, Editura Minerva, 1972, p. 483-498.

¹⁶ *Ibidem*, p. 485-486.

¹⁷ *Ibidem*, p. 492.

umanismului, dar acutizat la răstimpuri, în condiții ce ar merita să fie studiate mai atent.

Chestiunea dacă istorismul dinaintea revoluției pașoptiste mai este iluminist sau e deja romantic pare mai curând una retorică, dată fiind fuziunea curentelor, mult timp, până la indistinție. În acest cadru, s-a spus deja, „*tranziția e continuă, fără rupturi, ezități și pauze.*”¹⁸ Spre deosebire de Apus, unde romantismul s-a situat mereu polemic față de iluminism, în spațiul danubiano-carpatic cele două curente cooperează până la destruc-turarea fiecăruia ca sistem de gândire.¹⁹

Așezând iluminismul în perspectiva cea mai amplă, Peter Gay își deschidea cunoscuta antologie cu Lucrețiu și Tacit,²⁰ pe când alții, în direcție opusă, îi căutau urme și în secolul al XX-lea, pe seama unei extensii conceptuale ușor de recunoscut.²¹ În asemenea cazuri, e vorba mai curând de atitudini, decât de realități istorice bine încheiate. S-a spus la fel și despre baroc (Al. Ciorănescu) și despre romantism (Edgar Papu), după cum se poate spune și pe seama altor curente ce comportă ambiguități funciare. Nu e o situație unică. Același fenomen a fost sesizat în Serbia, unde clasicismul și luminismul merg împreună până la jumătatea secolului al XIX-lea, ca în opera lui Vuk Karadžic, pe când în Boemia, la un J. Jungmann, coexistă admirația pentru Voltaire și Chateaubriand. Chestiunea rămâne deschisă, iar studiile recente îndeamnă deopotrivă la extensie tematică și la aprofundare.²²

Cert e că amintita „*criză a conștiinței europene*” (Paul Hazard) avea ca fundal geopolitic eșecul otoman din fața Vienei, prefigurând speranțele unei Europe în extensie. Deocamdată, ele prindeau contur în spațiul ideilor și al sensibilităților, fie și cu deosebiri însemnate de nuanță. Le descoperim, în

¹⁸ *Ibidem*, p. 497.

¹⁹ *Ibidem*, p. 498.

²⁰ *The Enlightenment. A Comprehensive Anthology*, edited by P. Gay, New York, Simon and Schuster, 1973.

²¹ A. Dunkel, *Some reflections on the Enlightenment...*, în *Arizona Quarterly*, 31, 1975, 2, p. 106-118.

²² P. Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Cluj, Editura Dacia, 1984, p. 5.

zona carpato-danubiană, multă vreme și după încheierea secolului al XVIII-lea, după unii până la 1830, ca un „postiluminism” motivat de condițiile specifice ale zonei, cu un relief în continuă modelare.²³ Nu numai iluminismul sud-estului european se prezintă cu noi contururi, dar și cel din Europa Mediană, prin studiile întreprinse de Fritz Valjavec, Eduard Winter, Werner Krauss, Werner Bahner, Keith Hitchins, Nicolao Merker ș.a.²⁴

Mai mult încă, s-a putut recunoaște în fenomenologia iluminismului o secvență importantă din expansiunea civilizației în lume, una nelimitată la secolul al XVIII-lea, fiindcă include și ceea ce un eminent analist numea „*instituționalizarea ideilor iluministe*”: proces îndelungat și sinuos, a cărui definire necesită încă multe eforturi.²⁵

Analize bilanțiere asupra iluminismului românesc au publicat în ultimele decenii Alexandru Duțu, Vlad Georgescu, Keith Hitchins, Adrian Marino, Romul Munteanu, Ovidiu Papadima, Pompiliu Teodor, pentru a nu-i aminti decât pe cei care au propus totodată și viziuni proprii.²⁶ Ele se resimt, îndeobște, de sugestiile unei istoriografii care a făcut din iluminism, în a doua parte a secolului al XX-lea, o temă predilectă.

Se poate urmări consensual mai toată seria de sinteze istorico-literare, cel puțin de la N. Iorga încoace, în cheia recunoașterii unui asemenea filon iluminist, chiar dacă difuz și aporetic, în diverse școli și curente. „*Descoperirea Occidentului*” e sintagma sub care G. Călinescu a ținut să prezinte, nu doar „epoca Luminilor,” ci două secole de cultură.²⁷ În bună continuitate de aspirații intră acolo Văcăreștii, Ion Barac, D. Țichindeal, Ioan Budai-Deleanu, Dinicu Golescu, C. Conachi, comisar Vasile Pogor, G. Asachi, G. Bariț ș.a. Romanticii înșiși comportă o dimensiune iluministă, lesne sesizabilă la I. Heliade-Rădulescu, la Grigore Alexandrescu, la N.

²³ *Ibidem*, p. 14-15.

²⁴ *Ibidem*, passim.

²⁵ *Ibidem*, p. 16.

²⁶ Vezi grupajul tematic din *Cahiers roumains d'études littéraires*, nr. 2, 1977.

²⁷ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ediția a 2-a, București, Editura Minerva, 1982, p. 61-125.

Bălcescu, la M. Kogălniceanu, ultimii definiți ca niște „mesianici pozitivi,” formulă ce include ambele dimensiuni. Specificul național le asumă pe amândouă.

S-a vorbit deja despre un preiluminism la D. Cantemir și de un iluminism târziu, de nuanță pașoptistă, la S. Bărnăuțiu, G. Bariț și alți comilitoni.²⁸ „Experiența preiluminismului, în varianta *Aufklärung*-ului, observă un exeget, se constituie ca o realitate a dialogului între cele două părți ale Europei, revenite la o comunicare ce fusese multă vreme întreruptă de dominația otomană.”²⁹

Când Adrian Marino a încercat apoi să compare postcomunismul românesc cu pașoptismul, el sugera în fond o continuitate de tip iluminist, o permanență de program, dincolo de schimbările stilistice care s-au impus între timp.³⁰ O asemenea perspectivă amintește, cum s-a și remarcat, de acele *unit-ideas* din sistemul lui Lovejoy, în sens de idei-teme primare, lesne de recunoscut ca indicii de continuitate, de fuziune a sensurilor implicite și explicite. Ideea politică și națională apare, în acest spirit, ca o dominantă, căreia se cuvine a-i subsuma valorile de natură estetică, în sensul folosit pentru spațiul german de Frederick C. Beiser (*Enlightenment, Revolution and Romanticism*), de criptopolitică.³¹ Distinsul hermeneut socotea chiar că o asemenea conduită ține de o „ideologie naturală,” arhaică, manifestă în timp sub diverse forme. „Voința nesupusă” din literatura noastră veche se va prelungi în textele reformiste din epoca luminilor ca libertate în sens modern, ideologico-politic. O vom regăsi și mai târziu, în elaborări mai atente, sub formă de memorii, proiecte de reformă, eseuri politice,³² mai

²⁸ P. Teodor, *op. cit.*, p. 25-71, 99-104.

²⁹ *Ibidem*, p. 46.

³⁰ Cf. A. Goldiș, *Europa. Sistemul ideologic al lui Adrian Marino* (II), în *Steaua*, LVII, nr. 9, 2006, p. 10-12.

³¹ *Ibidem*.

³² Cf. V. Georgescu, *Istoria ideilor politice românești*, München, 1987.

toate pledând pentru solidarități de tip modern.³³ Mai mult, o asemenea conduită se regăsește și în discursul postcomunist al lui Adrian Marino, aplicat la ideea europeană, la libertate versus cenzură etc.³⁴

Un tablou destul de exact și plastic al țărilor române la începutul secolului al XIX-lea a zugrăvit istoricul Neagu Djuvara în volumul *Între Orient și Occident*, unde se poate urmări tocmai progresul luminilor în zona amintită, paralel cu noile mutații de ordin social-economic și cultural.³⁵

Fenomenul a fost sesizat și pe un plan mai larg, ca urmare a difuziunii ideilor revoluționare pe continent.³⁶ Schimbările începuseră însă în altă parte. „E bine să știm că ritmul englez îl precede pe cel francez cu zece sau cincisprezece ani, că Franța precede și ritmează gândirea de pe continent, că aceasta se răspândește foarte curând în direcția nord-estului protestant, că Prusia o adoptă, că Olanda trăiește pe continent un moment mai curând englez decât francez, că Italia răspunde mai repede și mai bine solicitărilor franceze decât Peninsula Iberică,”³⁷ sublinia P. Chaunu, convins că nuanțele locale sunt definitorii.

În acest sens, s-a conturat un specific sud-est european, pe linia tradiției ortodoxe,³⁸ s-au căutat modele în discursul identitar³⁹ și s-a cercetat cadența noilor schimbări sub impactul ideii naționale.⁴⁰ „Dinamizarea vieții intelectuale, evidentă de la începutul secolului al XIX-lea, accelerează succesiunea momentelor de densitate. Etapele se înlănțuie fără pauze de stagnare și la intervale

³³ Cf. A. Duțu, *Histoire de la pensée et des mentalités politiques européennes*, București, Editura Universității din București, 1997, passim.

³⁴ Cf. A. Goldiș, *op. cit.*

³⁵ N. Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne (1800-1848)*, București, Editura Humanitas, 1995.

³⁶ J. Godechat, *Les révolutions, 1770-1799*, Paris, 1970.

³⁷ P. Chaunu, *op. cit.*, p. 385.

³⁸ A. Duțu, *Y-a-t-il une Europe Orthodoxe?*, în *Sud-estul și contextul european*, Buletin, VII, 1997, p. 9-98.

³⁹ Idem, *Political models and national identities*, în *Orthodox Europe*, Bucharest, 1998.

⁴⁰ A. Zub, *Cunoaștere de sine și integrare*, Iași, Editura Junimea, 1986, p. 9-14.

din ce în ce mai scurte,”⁴¹ după cum observă un fin analist al fenomenului, atent deopotrivă la trecut și la viitor, la diacronia schimbărilor și la studiul lor pe orizontala duratei.

„Arderea etapelor” e un fenomen curent la începutul modernității. Nimic nu impresionează mai mult ca sentimentul de uimire evocat de Alecu Russo în fața prefacerilor vertiginoase din anii care au văzut afirmându-se generația pașoptistă: „De la 1835 până la 1851, mai mult a trăit Moldova decât în cele cinci sute de ani istorici.”⁴² Timpul căpătase un alt ritm și altă intensitate, ceea ce era de natură să intrige spiritele mai sensibile. Unul dintre acestea se întreba, cu teme, „care e dozajul optim de nouitate pe care o realitate dată îl suportă pentru a rămâne ea însăși?”⁴³

Noutatea vine prin forme, iar formele par lipsite, un timp, de conținut. Fondul are nevoie de colaborarea timpului, după cum se învederează din analiza temei, așa cum a formulat-o, la Junimea, memorabil, T. Maiorescu.⁴⁴ Un „paradox al simultaneității” se degajă din ea, marcând o întregă epocă de cultură.⁴⁵ Prelungirile iluministe de la începutul secolului al XIX-lea⁴⁶ devin implicații ce se reflectă, la rândul lor, în noile desfășurări socio-culturale.⁴⁷

⁴¹ A. Duțu, *Sinteză și originalitate în cultura română*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972, p. 168.

⁴² A. Russo, *Scrieri alese*, București, Editura Minerva, 1970, p. 42. Aceeași idee la p. 66.

⁴³ A. Pleșu, în vol. *Revenirea în Europa*, ed. Adrian Marino, Craiova, Editura Aius, 1996.

⁴⁴ Cf. A. Zub, *Junimea: implicații istoriografice*, Iași, Editura Junimea, 1976.

⁴⁵ S. Alexandrescu, *Paradoxul român*, București, Editura Univers, 1998, p. 31-43.

⁴⁶ Cf. A. Zub, *A scrie și a face istorie (Istoriografia română postpașoptistă)*, Iași, Editura Junimea, 1981, p. 203-208.

⁴⁷ Idem, *De la istoria critică la criticism. Istoriografia română sub semnul modernității*, București, Editura Enciclopedică, 2000.

Fenomen complex, de care se leagă indiscutabil modernitatea românească, iluminismul a reținut destul de târziu atenția analiștilor.⁴⁸ Sinteze grăbite, ca acelea subscrise de I. Nădejde și Al. Philippide, nu puteau stimula analiza critică, după cum nici abordările mai ample (însă nesistematice) propuse de N. Iorga și O. Densusianu.

Abia lucrările lui Pompiliu Eliade (*Histoire de l'esprit public en Roumanie*, 1905; *La Roumanie au XIXe siècle*, 1914) reprezintă un bun pas înainte, documentar și exegetic, însă fără continuitate și fără să circumscrie destul dimensiunea caracteristică. Semnalând elemente de gândire iluministă la G. Lazăr, I. Heliade-Rădulescu, E. Poteca, D. Golescu, G. Asachi, autorul studiilor amintite părea că se derobă de la o analiză mai adâncă a mișcării iluministe ca atare. Studii care să indice o continuitate pe această linie nu prea există.

Totuși, monografia lui D. Popovici despre *Literatura română în epoca Luminilor* (1945) poate fi socotită ca sinteza cea mai bună în acest domeniu, una ce profită de numeroasele abordări mai vechi, sub unghi istoric, literar, filosofic etc. Secolul al XVIII-lea constituie, în această viziune, o scenă de tensiuni între „moderni și retardatari,” iar străduințele de adaptare la ritmul culturii apusene o notă dominantă a epocii. Ea se va menține, această notă, prin romantismul pașoptist și criticismul junimist, de-a lungul secolului al XIX-lea, învederând în fond continuitatea unei atitudini.⁴⁹

Reflecția asupra iluminismului românesc depășește astfel secolul al XVIII-lea. Secolul a fost înlocuit, de aceea, cu „epoca Luminilor,” sintagmă elastică, permisivă, în ce privește cronologia și limitele.⁵⁰ Dar nici „epoca” nu mulțumea deplin, din moment ce trăsături iluministe pot fi identificate și dincolo de limitele acesteia, oricât de laxe și mobile. Să vorbim atunci de o dimensiune specifică, de tip iluminist, a culturii? N-ar fi tocmai abuziv, din

⁴⁸ R. Munteanu, *Particularités des Lumières roumaines*, în *Cahiers roumains d'études littéraires*, nr. 2, 1977, p. 4-17.

⁴⁹ D. Popovici, *Studii literare*, I, Cluj, Editura Dacia, 1972.

⁵⁰ R. Munteanu, *La civilisation des livres. Littérature roumaine, littérature européenne*, București, 1986, p. 46-61.

moment ce hermeneuții au procedat la fel pentru a defini barocul, romantismul și alte fenomene complexe, care se derobau unei definiții exhaustive. Oricare dintre ele implică o *Zeitbewusstsein*, o conștiință a specificului epocii, după cum observa W. Krauss în legătură cu iluminismul însuși.⁵¹

Profesiuni de credință inspirate de filosofia social-politică a iluminismului se întâlnesc frecvent până la jumătatea secolului al XIX-lea și chiar mai târziu, la D. Bolintineanu (*Cartea poporului român*, 1869), la C. Bolliac (în diverse articole de presă, dar și în studii mai ample de drept și de psihologie practică) etc.

Cu atât mai mult s-a putut recunoaște în revista *Contemporanul*, nu doar la nivel de limbaj, un spirit afin iluminismului, în articole privind tirania, superstițiile, inegalitatea dintre oameni, primatul rațiunii etc.⁵²

Se poate spune, încheind, că iluminismul românesc a debutat, ca pretutindeni, printr-un amestec explicabil de teologie și raționalism (S. Micu-Klein) pentru a deveni apoi o filosofie practică a culturii, în documente politice,⁵³ ca și în creația literară, de-a lungul unei existențe lungi și fecunde.⁵⁴

Late Enlightenment in the Danubian-Carpathian Space (Historiographical Notes)

Abstract

The Enlightenment, as a social, cultural, political etc. movement, is seen from a temporal view; the study refers to the entire period between the early Enlightenment, at the beginning of the XVIIIth century, up to the late Enlightenment, after 1800.

⁵¹ Idem, *Particularités des Lumières...*, p. 16.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Cf. V. Georgescu, *op. cit.*

⁵⁴ R. Munteanu, *op. cit.*, p. 17.

There was a specific age of the Enlightenment and a specific rhythm, according to the time and space the movement has been developed in. It is undeniable that the evolution of the Enlightenment has been influenced by the historical conditions and social realities of each country; thus, there is a French Enlightenment, an English one, a German one etc., each of them having specific features.

The Romanian Enlightenment had its own national characteristics; it was based on the orthodox culture and the fight for national rights; its influence is still active at the beginning of the XIXth century.